

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра «Економіка, організація та управління
підприємством»**

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 1

Харків 2011

УДК: 330.162

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: В 4-х ч. – Харків: УкрДАЗТ, 2011. – Ч.1 – 53 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

В першій частині докладно висвітлено духовно-моральні основи розвитку соціально-економічних систем, розкрито проблему морального чинника в економіці, розглянуто типізацію соціально-економічних систем за моральним критерієм.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Іл. 1.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” 29 червня 2011 р., протокол №17.

Рецензент

доц. О.І. Фролов

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 1

Відповідальний за випуск Компанієць В.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 12.07.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,25. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту

61050, Харків - 50, майдан Фейєрбаха, 7

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра “Економіка, організація і управління
підприємством”**

Компанієць В.В., Полякова О.М.

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Конспект лекцій

з дисципліни

„МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ”

Частина 1

Харків 2011

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: -в 4 -х частинах. – Харків: УкрДАЗТ, 2011.- Ч.1 – 52 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

В першій частині докладно висвітлено духовно-моральні основи розвитку соціально-економічних систем, розкрито проблему морального чинника в економіці, розглянуто типізацію соціально-економічних систем за моральним критерієм.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Іл. 2, табл. 6 , бібліогр.: 104 назв.

УДК: 330.162

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” від 29 червня 2011 р., протокол №17

Рецензент:
доц. О.І. Фролов

ЗМІСТ

Вступ	4
Лекція 1. Духовно-моральні та соціокультурні основи розвитку соціально-економічних систем	6
1.1 Економічна (господарська) діяльність як єдність економічного і неекономічного, природного і морального начала. Антропологічний характер економіки. Необхідність курсу «Моральні основи економіки і підприємницької діяльності»	6
1.2 Цивілізаційний (соціокультурний) вимір господарювання	14
1.3 Джерела перших моральних законів ведення господарської діяльності	19
1.3.1 Моральні правила ведення господарства у старозавітному законодавстві (староєврейська цивілізація)	19
1.3.2 Економіка як домобудівництво. Економіка та хрематистика. Давньогрецька (еллінська) цивілізація	23
1.3.3 Тенденції розвитку науки про економіку (християнська цивілізація)	25
Лекція 2. Проблема морального чинника в економіці: історія і сучасність	27
2.1 Місце моралі в економіці: західна економічна думка (XVIII - середина XX ст.)	28
2.2 Класифікація підходів до визначення місця моралі в економіці	31
2.3 Діалектика взаємозв'язку моралі та економічної діяльності (західні теорії)	35
2.4 Теологічний підхід. Закон духовно-моральної детермінації суспільного розвитку	39
Лекція 3. Типізація соціально-економічних систем за моральним критерієм	48

ВСТУП

Багатоміжковий досвід господарювання, що склався в різних типах цивілізацій, в різних країнах світу, показав, що господарська діяльність, крім суто економічних законів, особистого й суспільного інтересу, вигоди, повинна регулюватися правом і моральними законами. Без дотримання їх будь-яка господарська діяльність у довгостроковій перспективі приречена на провал.

Українська економіка перебуває у глибокій кризі, яка передусім є наслідком духовно-моральної кризи та непрофесіоналізму багатьох керівників та фахівців. Щоб відродити українську економіку, необхідно підняти рівень освіти, моральності населення, перш за все молоді – майбутніх фахівців та керівників, ґрунтуючись на базових цінностях нашої культури, сформованої у межах православної (східнослов'янської) цивілізації.

Формування цінностей, їх збереження та трансляція завжди було функцією виховання та освіти. А якщо мова йде про економічні цінності та мотивацію економічної діяльності, то безумовно – економічної освіти. Це і визначає мету, предмет та структуру даного курсу.

Метою курсу «Моральні основи економіки та підприємницької діяльності» є формування у майбутніх фахівців уявлень про економіку і підприємницьку діяльність як складні сфери, в центрі яких є одухотворена людина і стан яких, у першу чергу, залежить від неекономічних чинників, таких як релігія, мораль, культура, традиції, духовно-моральний стан людини і суспільства як сукупності окремих особистостей; обґрунтування того, що неекономічні чинники, особливо в умовах кризи, виконують вирішальну роль в економіці і тому їх обов'язково необхідно враховувати в ухваленні економічних рішень, розробленні стратегії соціально-економічного розвитку як на рівні держави, так і на рівні окремих підприємств; обґрунтування необхідності дотримання моральних норм і принципів у підприємницькій діяльності.

Предмет курсу: моральні цінності, етичні принципи і норми в економіці, в т.ч. бізнесі та підприємницькій діяльності у вітчизняній і західній культурах.

До **структури курсу** входить вивчення таких основних питань: джерела перших моральних норм в економіці та їх особливості; погляди вчених різних економічних шкіл на взаємозв'язок економіки і моралі, культури, релігії; принципи християнської господарської етики; уявлення про основні економічні категорії (праця, власність, багатство, бідність, підприємництво) в християнській економічній думці; особливості східнослов'янської економічної думки; соціально-економічні наслідки демографічної кризи; різні підходи до пояснення причин демографічної кризи; роль соціально-економічних та духовно-моральних чинників у причинах і способах її подолання; місце сімейної політики в економічному зростанні; основні риси західної цивілізації і їх вплив на соціально-економічний розвиток; духовно-моральні основи соціально-економічних криз ХХ століття в Росії, Україні; особливості соціально-економічного стану і морально-психологічного клімату суспільства на сучасному етапі розвитку Української Держави; соціально-економічні та духовно-моральні засади розвитку України; основні особливості та тенденції розвитку сучасної світової економіки.

Курс базується на таких дисциплінах, що традиційно вивчаються студентами економічних спеціальностей, як: «Основи духовної культури», «Економічна психологія», «Філософія», «Етика», «Релігієзнавство», «Психологія», «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Економіка праці», «Макроекономіка», «Історія економічних вчень», «Економічна історія». Крім того, він пов'язаний з деякими теологічними дисциплінами, такими як: «Основне богослов'я», «Моральне богослов'я», «Антропологія».

Лекція 1

ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1 Економічна (господарська) діяльність як єдність економічного і неекономічного, природного і морального начала. Антропологічний характер економіки. Необхідність курсу «Моральні основи економіки і підприємницької діяльності».

1.2 Цивілізаційний (соціокультурний) вимір господарювання.

1.3 Джерела перших моральних законів ведення господарської діяльності.

1.3.1 Моральні правила ведення господарства у старозавітному законодавстві (староєврейська цивілізація).

1.3.2 Економіка як домобудівництво. Економіка та хрематистика. Давньогрецька (еллінська) цивілізація.

1.3.3 Тенденції розвитку науки про економіку (християнська цивілізація)

1.1 Економічна (господарська) діяльність як єдність економічного і неекономічного, природного і морального начала. Антропологічний характер економіки. Необхідність курсу «Моральні основи економіки і підприємницької діяльності»

Економіка за своєю суттю антропологічна, адже вона існує не для самої себе, а для людини, все в господарській діяльності йде від людини і до людини. А людина – істота не тільки біологічна, індивідуальна, та, що господарює, але і соціальна, традиційна, культурна, духовна. Проте економічна наука, повільно повертаючись обличчям до людини, бачить в ній частіше лише виробника і споживача, а в кращому разі – інтелектуальний або людський капітал.

У господарсько-економічному і соціальному досвіді минулого неподільно панувала настанова на корисність, вигідність, багатство.

Ринкове трактування сучасної економічної науки зводить її предмет до вивчення закономірностей розміщення рідкісних благ, в основному матеріального характеру, виражених в загальному грошовому еквіваленті. Йдеться про вибір напрямів їх вигідного використання для задоволення конкуруючих цілей.

Практично всі європейські і американські школи економічної теорії до середини ХХ ст. міркували про людину в економіці у дусі матеріалізму.

На щастя, зараз в сучасному суспільствознавстві склалася ситуація, коли економіка залишає свої претензії на домінування над філософією і історією господарства і звертається до живої людської особи, проблем її особистої відповідальності і творчої волі. Вчені повертаються до витоків розуміння того, що економіка поза філософським, релігійним збагненням і духовним вимірюванням предстає не тільки неповною і незавершеною, але і неповноцінною.

Такий підхід до розуміння економіки запропонували ще на початку ХХ ст. представники східнослов'янської економічної думки – історичного морально-етичного напрямку, біля витоків якого стояв С.М. Булгаков. Згідно з ним, економіка розглядається як частина науки про людину, а господарство – не тільки як процес індивідуальний, але і родовий, історичний, як реалізація діяльного, творчого ставлення людини до світу. Розвивається положення про спадкоємність соціальних і духовних явищ, що визначають тип господарювання. У центрі такого дослідження знаходиться людина як конкретний духовний тип зі всією складністю і різноманіттям психологічних мотивацій.

С.М. Булгаков осмислює господарство як явище духовного життя, вводить поняття «дух господарства». І це зрозуміло. Ступінь своєї духовності (стан своєї душі) людина переносить на весь зовнішній світ, на свої відносини з людьми, своє ставлення до праці, багатства, власності.

Так, на жаль, ми знаємо, що історія багатства і величезних спадків деяких людей написана кров'ю і віроломством, шляхом знехтування життєвих інтересів більшості. І причини тому необхідно шукати не стільки в економіці, скільки в самій людині. Саме за її «образом і подобою» формувалося господарство і

праця, розподіл, обмін і споживання, «відливалися» інституційні форми власності, економічного права, інструменти фінансової, кредитної і грошової політики.

Багато економічних категорій, наприклад, такі як власність, праця, фінанси і т.д. не можна зводити тільки до господарських відносин. Власність більш належить до сфери права, моральності, психології і соціальних відносин. Фінанси – це не просто гроші, цінні папери, як правило, віртуальні, і навіть не золото і коштовності, а перш за все – відносини щодо розподілу і споживання багатства.

Західна економічна наука впродовж багатьох століть, але особливо у XVIII–XX ст. розглядала людину (*homo economicus*) як раціональну істоту, яка прагне до власного благополуччя і прибутку і геть забуває такі поняття, як мораль, любов, здатність принести жертву. При такій постановці питання економічна діяльність перетворюється на самоціль. Потім економіка і її структури починають функціонувати заради самих себе, а господарство, виходячи з під контроль моралі, може стати антилюдським. Це яскраво демонструє світова соціально-економічна криза XXI ст.

Але якщо людина обирає і обґрунтовує егоїстичну мету забезпечення особистого благополуччя будь-якою ціною і за чужий рахунок, необмеженого споживання непоновлюваних природних ресурсів шляхом нехтування життєвими інтересами інших людей – така мета позбавлена не тільки моральних, але і раціональних економічних підстав.

Про те, що соціально-економічний стан і розвиток визначаються, перш за все, духовно-моральними факторами, ми тепер знаємо не з чуток. Криза, що переживається пострадянськими державами, рекордна за тривалістю і глибиною соціально-економічної деградації суспільства і людини, переконливо виявляє руйнівну силу бездуховності. Як говорив один з героїв Ф.М. Достоевського – якщо немає Бога, то дозволено все. Кризи XXI ст. також мають духовно-моральну основу.

І лише від поверхневого погляду, «за корою» господарських явищ прихована духовна суть і принципово неекономічна природа всеосяжної, системної, найбільшої за тривалістю і

гостротою суспільної кризи, що переживається Росією, Україною на рубежах XX і XXI століть. Сьогодні, вже з позиції деякої історичної дистанції, можна оцінити підсумки і уроки двадцятирічного радикально-ліберального реформування російського, українського суспільства, яке відмічене важкими економічними і соціальними потрясіннями. Процес саморуйнування народногосподарського комплексу і відтворювального потенціалу досягає граничних значень. Економіка зазнає втрат не тільки в обсягах, кількості, але і в якісних показниках: ефективності, продуктивності праці, наукоємності, конкурентоспроможності, не говорячи вже про соціальну справедливість і людяність.

Відбулося жахливе спотворення цілей та мотивів економічної діяльності і цінності праці. Вони все більш концентруються не на створенні корисних благ, а на отриманні прибутку, будь-якою ціною і за чужий рахунок. Рентні, статусні, спекулятивні, тіньові доходи спотворюють економіку, відвертають її у бік від реального і продуктивного сектора. Творча праця з гідною оплатою підміняється на участь, як правило, – злочинну, в перерозподілі і переділі власності, доходів, влади. Неприпустимо високого ступеня досягла майнова диференціація, неузгодженість економічних і соціальних інтересів суспільства, держави в цілому і переважної більшості суб'єктів господарювання.

Загрозливого характеру набуває процес демографічного відтворення населення України, все більш виразно проступає нестача людських ресурсів, особливо в матеріальному виробництві. Україна вступала в смугу соціально-економічних реформ з населенням в 51,94 млн осіб. За роки реформ чисельність населення скоротилася майже до 45,78 млн осіб. За даними, наведеними в доповіді ООН про розвиток людини 2010 р., розрив у тривалості життя української людини порівняно з аналогічним показником країн Євросоюзу перевищує 11 років, а з Японією – 14 років [33].

Найбільш небезпечною і руйнівною зоною деградації відтворювального процесу є необоротні втрати в самій людині, освіті, вихованні, фізичному і моральному здоров'ї нації. І вони

навіть не зіставляються з великими, але все-таки тимчасовими втратами в економіці, соціальній сфері, політиці.

Сьогодні економісти, соціологи, демографи, статистики серйозно займаються вивченням, аналізом і прогнозуванням головного багатства країн і народів – їх людського ресурсу. У основу такої оцінки покладений індекс людського розвитку (ІРЛП). Визначається цей показник досить просто. У його основу беруться три головні компоненти: індекс тривалості життя, який синтезує стан здоров'я людини і суспільства; індекс освітнього рівня і індекс добробуту, який виражається часткою валового внутрішнього продукту на душу населення. Кожний з позначених показників складає одну третину, а їх сума і буде рівна загальному індексу людського розвитку. Підрахунок нескладний і дозволяє наочно уявити, яких успіхів досягла та або інша країна, як розвивається її людський потенціал, яке місце вона займає в економічному «табелі рангів» [38].

Фахівці і експерти ООН фіксують загальносвітову тенденцію значного зростання людського потенціалу за даним індексом у всіх країнах світу. У розвинених країнах економічне зростання націлюється на потреби соціальної сфери, серйозне значення надається перерозподілу ресурсів і прогресивному оподаткуванню на надприбутки (у Швеції такий податок досягає 70 %). І це цілком зрозуміло. Формування і розвиток потенціалу особистості, відтворення самої людини здійснюється саме в соціальній сфері.

За індексом людського розвитку наша країна у складі СРСР до початку реформ входила в першу світову десятку. За даними Докладу ООН про розвиток людини у 2009 році, Україна відносилася до країн з середнім рівнем ІРЛП і посідала 85-те місце зі 182 країн світу (розрахунок показників виконаний за даними 2007 р.). При тому, що відносно високе місце у цьому рейтингу Україна отримувала за рахунок освітньої складової, а інші – стан здоров'я та економіки були на досить низькому рівні. За одним з найважливіших економічних показників – обсягом ВВП на душу населення в 2009 році Україна опинилася на 129 місці серед 228 країн світу, а за очікуваною тривалістю життя – на 150 місці з 224 країн світу [32, 37].

Хоча в Докладі ООН про розвиток людини 2010 р. (складений на основі даних 2009 р.) Україна посідає 69 місце з

169 країн світу і відноситься до країн з високим рівнем людського потенціалу. За обсягом ВВП на душу населення в 2010 році Україна опинилася на 88 місці серед 169 країн світу, а за очікуваною тривалістю життя – на 104 місці з 169 країн світу [33].

Але звернемося до інших показників та рейтингів.

В країні спостерігається високий ступінь диференціації населення за рівнем доходів і відповідно низький ступінь соціальної захищеності, що породжує соціально-економічну нестабільність [33]. Так, співвідношення доходів 10 % найбільш багатих українців і 10 % найбідніших в Україні у 2010 році, згідно з Докладом ООН про розвиток людини, складає 6:1 [33]. Але, за різними оцінками російських та українських фахівців, це співвідношення набагато більше і становить 40:1 (для прикладу, в країнах ЄС – 5,7:1; критичне значення цього показника в світовій практиці – 10:1) [65].

Щодо рівня напруженості праці, то українці отримують за власну працю у багато разів менше, ніж жителі Західної Європи або Америки. Так, мінімальне критичне значення годинної ставки оплати праці складає 3 американських долари, тоді як у нас годинна оплата праці складає приблизно 1,5 американських долари [за розрахунками 33].

У загальносвітовому рейтингу якості життя-2011, який щорічно складає ірландський журнал *International Living* (2010 р.), Україна опустилася з 68 на 73-тє місце серед 192 країн і знаходиться в групі з такими державами, як Марокко (71), Намібія (72), Ботсвана (74), Тринідад і Тобаго (75) і Туніс (77). Глобальний рейтинг якості життя очолили США. При складанні рейтингу до уваги беруться вартість життя, культурний розвиток, економічне становище, екологія, клімат і громадянські свободи, якість охорони здоров'я, інфраструктура, безпека життя та ризики, яким піддаються громадяни кожної країни [72].

Укладачі рейтингу вважають, що економічна ситуація в Україні за 2010 рік значно погіршилася. Проаналізувавши рівень процентних ставок, інфляцію, темпи зростання ВВП, ВВП на душу населення, автори дослідження визнали українську економіку однією з найгірших у світі. За економічним критерієм Україна потрапила в трійку найгірших країн.

Україну у 2010 році виключили з категорії "вільних країн" в рейтингу американської неурядової організації Freedom House. Відповідно до щорічного рейтингу демократичних прав і громадянських свобод, Україна зарахована до категорії "частково вільних країн".

За даними звіту дослідницької організації Freedom House за 2009 р. (Freedom House's 2009 survey), субіндекс свободи в Україні становить 75 балів, найвища оцінка - 100 балів присвоєна 45 країнам, у тому числі Франції, Австралії, Швейцарії, Німеччині. Для порівняння: Росія в субіндексі «Свобода» набрала 42 бали, а показник Білорусі склав 8 балів [72, 73].

Таким чином, у світових рейтингах, які характеризують стан економіки та якість життя населення, Україна знаходиться на зовсім непривабливих місцях.

Але, на жаль, Україна є світовим лідером за рівнем корупції. Згідно з дослідженням міжнародної організації Transparency International, у 2009 році індекс корумпованості України склав 2,2. Цей показник визначає рівень корупції в державному секторі тієї або іншої країни, вимірюється за шкалою від 0 до 10 балів, причому нуль означає найвищий рівень сприйняття корупції, а 10 – найменший. Найкращий рейтинг Україна мала в 1998 році, коли її індекс склав 2,8, проте вже в 2000 році він знизився до 1,5 [75].

За індексом корупції на одному місці з Україною, яка зайняла у 2009 році 146 місце серед 180 можливих, опинились такі держави: Камерун, Еквадор, Кенія, Сьєрра-Леоне, Східний Тимор, Росія і Зімбабве.

Найменш корумпованою країною у 2009 році експертами Transparency International визнана Нова Зеландія – її індекс склав 9,4. У п'ятірку лідерів також входять Данія, Сінгапур, Швеція і Швейцарія. У кінці списку знаходяться Судан і Ірак (по 1,5), М'янми (1,4), Афганістан (1,3), останнє 180 місце посідає батьківщина піратів 21 століття – Сомалі (1,1 бал). Країни з дуже низьким рівнем корупції, чий бал складає 9 і вище, а саме Фінляндія, Данія, Нова Зеландія, Ісландія, Сінгапур і Швеція, – переважно багаті країни [75].

В той же час відомий американський журнал Newsweek у 2009 році опублікував список 100 кращих для життя з точки зору економіки, охорони здоров'я, якості життя, освіти і політичної ситуації країн світу. Україна займає в цьому рейтингу 49-те місце. Україна визнана країною з найбільш високим рівнем життя серед країн з низьким рівнем доходу [85].

Аналізуючи помилки минулого, сьогодні необхідно зрозуміти:

1 Суспільство та економіка без моралі і культури приречені на загибель. Для того, щоб економіка була ефективною, вся державна машина повинна бути звернена обличчям до людини. Справді ефективною може бути лише така діяльність, яка людяна і моральна.

2 Подальші перетворення в економіці необхідно здійснювати з урахуванням двох найважливіших законів – закону духовно-моральної детермінації та закону соціально-культурної ідентичності суспільного, у тому числі соціально-економічного розвитку.

3 Щоб підняти економіку, необхідно піднімати рівень культури, освіти і, перш за все, моральності населення, забезпечивши при цьому ефективне законодавство. Ще раз підкреслимо, що в програмах економічного розвитку необхідно враховувати національну самобутність народу: особливості національного характеру, фундаментальні цінності.

Базові цінності відрізняються високим потенціалом самозбереження, оскільки вони є свого роду закодованим геном духовно-історичного досвіду нації. І цей потенціал самобутності надзвичайно виявляється в переломні, смутні періоди історії.

Усі цінності формуються на ґрунті культурустворюючої релігії та під впливом історичного процесу, природно-географічних факторів. Формування цінностей, їх збереження та трансляція - функція виховання та освіти. А якщо мова йде про економічні цінності та мотивацію економічної діяльності, то безумовно – економічної освіти. Це і визначає мету, предмет та структуру даного курсу.

1.2 Цивілізаційний (соціокультурний) вимір господарювання

Економіка, як наука соціальна, безпосередньо пов'язана з існуванням людини і суспільства, і як інститут, "створений людиною і для людини", не може за своєю природою бути відірваною від світогляду. Знайти відповідь на питання про суть, цілі економіки, принципи ведення господарської діяльності неможливо без певних уявлень про природу, походження і сенс життя людини, її призначення, цілі, цінності, потреби. А це, як відомо, питання світоглядні.

Нагадаємо, що світогляд – це сукупність поглядів на основні питання буття в цілому і людини зокрема (сутність буття, сенс життя, розуміння добра і зла, існування Бога, душі, вічності). Світогляд завжди представлений або у вигляді релігії, або філософії, тільки не науки як такої. Як релігія, так і філософія прагнуть до того, щоб дати цілісну картину світу, цілісну систему орієнтації особистості, цілісний світогляд.

Тому розуміння суті економіки базується на філософському або релігійному її осмисленні. Окремий вчений, кожна наукова школа, в тому числі економічна, так чи інакше базуються у своїх ідеях і теоріях на тій чи іншій світоглядній системі: релігійній; філософській; релігійно-філософській.

Історія людської думки не менш захоплююча і драматична, ніж історія людської діяльності, і обидві ці форми активності розвивалися взаємозв'язано. У своєму пізнанні буття людство послідовно проходило східці, які можна порівняти з початковою, середньою і вищою школою. Спочатку осмислення загальних принципів буття світоустрою протікало виключно у рамках релігії, пізніше до неї стала приєднуватись і філософія.

Чудовий російський мислитель Микола Якович Данилевський (1822-1885) у своїй книзі «Росія і Європа» [30] показав, що діючими особами всесвітньої історії є не народи і нації, як думали раніше, а великі наднаціональні та багатонаціональні групи людей, які він назвав «культурно-історичними типами». Сьогодні такі групи отримали назву цивілізацій.

В концепції локально-історичного підходу цивілізація – це морально-релігійна, соціокультурна, суспільно-політична і матеріально-виробнича система, яка складається історично, є стійкою та інтегральною, характеризується унікальною єдністю внутрішньої і зовнішньої форми і специфічним способом відтворення суспільного життя у всіх його виявах.

Цивілізаційний підхід переводить аналіз суспільного розвитку з горизонтальної, лінійної площини формаційного розвитку у вертикальну площину. Він розглядає всі три основні сфери суспільства (культуру, політику, економіку) як єдиний соціальний організм, у якого є своєрідний «стиль душі», «обличчя» і «стиль культури», що має релігійно-духовний, політичний соціальний і економічний зміст. При цьому базисом суспільного розвитку виступає вже не економіка, а культура даної країни, від якої залежить економічна система.

Основоположники теорії цивілізацій (М.Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі) під цивілізацією розуміли:

– культурно-історичний тип і відповідний спосіб життєдіяльності, властивий народу даної країни або групи країн, з'єднаних спільним культурним історичним і географічним ґрунтом [30, с. 95-126];

– цивілізація – це історично визначений спосіб національної життєдіяльності людей або, за О. Шпенглером, «habitus свідомого буття», який спирається на локальну культуру як сукупність морально-етичних цінностей, етичних законів і вікових традицій, що мають релігійну основу [99, с. 187].

У своїй фундаментальній праці «Захід Європи: Морфологія всесвітньої історії» (1918–1921) О. Шпенглер зазначає, що стиль або тип культури, який формує поняття «цивілізація», – це певний стиль або спосіб свідомого буття, який включає не тільки «умонастроения, мысли, жесты и поступки», але і «отхватывает всю совокупность жизненных проявлений высшего порядка, как-то: предпочтение определенных видов искусств..., склонность к эзотеризму (Индия) или популярности (античность), к речи (античность) или письму (Китай, Запад), как формам умственного сообщения, тип государственных образований, денежных систем, и общественных нравов» [99, с. 193].

Сучасний дослідник цивілізації директор Інституту російської цивілізації О.А. Платонов визначає її як головну форму людської організації простору і часу, що виражається якісними основами, які лежать в особливостях духовної природи народів, що становлять самобутній культурно-історичний тип. Кожна цивілізація являє собою замкнуту духовну спільність, існуючу одночасно в минулому і теперішньому часі і спрямовану в майбутнє, яка володіє сукупністю ознак, що дозволяють класифікувати її за певними критеріями.

Розділення людства на цивілізації, вважає О.А. Платонов, має не менше значення, ніж розділення на раси. Якщо раси є різновиди людини, що склалися історично, які мають ряд спадкових зовнішніх фізичних особливостей, утворилися під дією географічних умов і були закріплені в результаті ізоляції різних людських груп одна від одної, то приналежність до певної цивілізації відображує духовний тип, що склався історично, психологічний стереотип, який закріпився в певній національній спільності унаслідок особливих історичних і географічних умов життя і генетичних мутацій. Якщо приналежність до раси виражається в кольорі шкіри, структурі волосся і ряді інших зовнішніх ознак, то приналежність до цивілізації виражається перш за все у внутрішніх духовних, психічних і психологічних ознаках, духовних установках [70].

Нині поняття цивілізації є основним для соціальних наук, за висловом знаменитого англійського історика Арнольда Тойнбі (1889-1975), «умосяжним полем історичного дослідження», тобто тією вихідною одиницею, використання якої в науці дозволяє найкращим чином зрозуміти розвиток людства. Цей розвиток є не що інше, як народження, дозрівання і закат різних цивілізацій та їх взаємодія, діапазон якої простягається від плідного співробітництва до смертельної ворожнечі. Ця модель історії фактично загальноновизнана і знаходить своє політичне відображення в доктрині багатопольярного світу [цит. за 90, с. 271].

Будь-яка цивілізація починається з утворення ядра, в якому закладено її «генетичний» фонд. Що це таке? Це основи світогляду, ієрархія цінностей, уявлення про добро і зло, про можливе і неможливе, правила поведінки, регламентація сімейних і суспільних відносин, критерії пристойного і

непристойного. Коротко кажучи, ядро – це установки, що регулюють внутрішнє і зовнішнє життя людини. Абсолютно ясно, що вони повинні бути однаковими у всіх членів даної цивілізації, інакше ніякого єдиного колективу вони не складуть і цивілізація просто не відбудеться. Але це можливо тільки в тому випадку, якщо такі установки будуть прийняті на віру, бо якщо їх почнуть обговорювати, відразу ж виникнуть чвари і дискусії і суспільство розділиться саме в собі, а значить, і не встоїть. Цивілізація відбудеться тільки в тому випадку, якщо її ядром стануть релігійні постулати, або, як висловлювався Тойнбі, «тип вірування». Тобто, ядро цивілізації – тип вірування.

За всю історію людства А. Тойнбі нарахував близько двадцяти цивілізацій. У середині минулого століття, на його думку, їх було п'ять. Стільки ж існує і сьогодні, хоча деякі з внесених в список Тойнбі з тих часів сильно змінили свою природу.

Основні цивілізації в стародавньому світі були засновані на язичницьких релігіях та інших віруваннях (вчення елєатів; римське месіанство, ін.). Серед цих цивілізацій виділяються: давньогрецька (еллінська) цивілізація (X ст. до н.е. – I ст. до н.е.), давньоримська цивілізація, Давній Рим (Римська імперія – 30 р. до н.е. – IV ст. н. е., всього вона проіснувала 425 років), і єдиною цивілізацією стародавнього світу, що ґрунтується на єдинобожжі – на Синайському Законодавстві – була староеврейська (давньоізраїльська) (II ст. до н. е. – 135 р. н. е., всього вона проіснувала 1631 рік) [88].

У новому (за Різдва Христового) тисячолітті виникли нові цивілізації – це, перш за все, християнська цивілізація, що розділилася на три гілки: на початку XI століття на західно- (католицьку) і східно-християнську (православну) гілки, а потім, через п'ять століть (у XVI ст.) від західної відокремилася ще одна – протестантська, яка, власне кажучи, і склала основу сучасної західної. Також у новому тисячолітті, на початку VII ст., виникає мусульманська цивілізація.

На думку С. Хантінгтона – американського політолога, творця геополітичної концепції «зіткнення цивілізацій», в сучасному світі існує 7 або 8 цивілізацій. Ось ці цивілізації:

китайська, японська, індуїстська, ісламська, православна, західна, латиноамериканська і, можливо, африканська [91].

Коріння нашої православної цивілізації йдуть в далеке минуле, де їх живили соки трьох великих дохристиянських цивілізацій – Стародавнього Ізраїлю, Еллади і язичницького Риму, а духовні настанови спадкоємно передавалися їй християнською Римською імперією, а потім Візантією, зберігаючись в непошкодженому вигляді майже дві тисячі років.

Для кожної цивілізації були характерні як свої духовно-моральні закони, так, відповідно, і свій, унікальний тип культури, філософії і господарства, на які і впливали ці закони. У тому числі це стосується розуміння сенсу господарської діяльності і таких найважливіших філософсько-економічних категорій, як праця, власність, багатство (бідність).

Як стверджує професор В.М. Тростников [89], початковою школою людського світопізнання була релігія шаманізму. Проіснувавши декілька тисяч років, шаманізм став трансформуватися в язичництво, яке було середньою школою людського світопізнання. Цей етап розвитку людства практично не залишив нам жодних досягнень людської думки в досліджуваній нами області (економіка, філософія).

Але він підготував людську свідомість до тієї космологічної істини, яка була оголошена в школі третього ступеня: уявлення про безліч богів помилкове, бо існує один єдиний Бог, всезнаючий і всемогутній, ніким не створений, але такий, що сам створив весь світ, у тому числі – людину – вінець творіння.

Біблейський переказ свідчить про те, що Сам Бог відкрив себе обраному народу, давши йому Свій Закон. Господь дав Мойсеєві і його племені закон, що регулює як ставлення ізраїльтян до Бога, так і їх стосунки між собою. Так було закладено начало абсолютно новому типу вірування, а отже, новій цивілізації. Саме із Синайським законодавством (1496 р. до н. е.) можна зв'язувати виникнення старосврейської цивілізації як нового культурно-історичного типу.

Перші чотири Заповіді встановлювали шанування Єдиного Бога, і ті форми, в яких повинне виявлятися це шанування.

Інші шість стосувалися взаємин між людьми, по суті були карним кодексом. Ось вони: шануй батька і матір, не вбивай, не

перелюбствуй, не кради, не лжесвідчи, не бажай нічого, що є у ближнього твого.

Заповіді стосувалися усіх сфер життя древніх ізраїльтян, у тому числі і сфери ведення господарства.

1.3 Джерела перших моральних законів ведення господарської діяльності

1.3.1 Моральні правила ведення господарства у старозавітному законодавстві (старосврейська цивілізація)

Оскільки людина, відповідно до вчення Біблії, – духовна істота, творіння Бога, створене за Його образом і подобою, ані вчення Старого Завіту, ані тим більше вчення Нового Завіту не могли ігнорувати проблему існування людини у цьому світі і в господарській діяльності в тому числі. Спасіння людини багато в чому залежить від її поведінки в цьому світі, який пронизаний господарськими відносинами. Саме тому як в Старому Завіті, в Євангелії, так і в творіннях апостолів, творах отців Церкви нормам поведінки людини в господарському житті приділено достатньо велику увагу.

Старозавітне законодавство не вичерпується десятьма заповідями. Древнім євреям даються детальні правила поведінки в усіх сферах життя, від релігійної до побутової і економічної. У таких книгах Біблії (Старому Завіті), як Вихід, Левіт, Второзаконня ми знаходимо перші приклади моральних законів у сфері господарського життя. Вони стосуються дотримання прав власності, відшкодування збитку при псуванні або крадіжці чужої власності, обов'язків чесної торгівлі, оплати найманої праці, ставлення до рабів; правил, що стосуються позик, ритму праці, милостині. Чи випадково це? Навіщо так детально описувати правила поведінки, здавалося б, в такій далекій від релігії і духовності сфері, як економіка? У Бога немає дрібниць і випадковостей. Для того, щоб виростити народ сильний і морально, і фізично, і матеріально, необхідно виховати його, привчити його поводитися морально в усіх сферах життя, у тому

числі сфері економічній – у сфері, пов'язаній з виникненням спокуси матеріального збагачення на шкоду власному духовному розвитку, на шкоду іншій людині, народу і державі, спокуси несправедного придбання власності, багатства.

Старозавітне законодавство суворо охороняє право власності. Так, за навмисну крадіжку найбільш цінного на ті часи майна – худоби, необхідно відшкодувати збиток в чотирикратному (якщо вкрадена вівця) або п'ятикратному (якщо вкрадений віл) розмірі (Вих. 22:1) [8]. За псування поля або виноградника іншої людини винуватець повинен віддати краще зі свого урожаю (Вих. 22:5) [8]. А у разі завдання неумисного збитку винуватець зобов'язаний відшкодувати збиток (Вих. 21:33, 34; Вих. 22:6) [8]. Моральні правила встановлюються і в торгових стосунках: „не делайте неправды в суде, в мере, в весе и в измерении” (Левіт 19: 35-36) [8]. Господь закликає Свій народ до правди в усіх справах, у тому числі торгових: „В кисе твоей не должны быть двоякие гири, большие и меньшие. В доме твоём не должна быть двоякая ефа, большая и меньшая. Гиря у тебя должна быть точная и правильная, и ефа у тебя должна быть точная и правильная, чтобы продлились дни твои на земле, которую Господь, Бог твой, даёт тебе. Ибо мерзок пред Господом, Богом твоим, всякий делающий неправду” (Втор. 25:13-16) [8].

Наступна найважливіша економічна категорія, яка розглядається в старозавітному законодавстві, – праця. Заповідь праці людина отримує ще в раю, вона ж залишається з нею і в її земному житті. Старий Завіт задає ритм праці, підкреслює важливість праці духовної – для Бога, важливість відпочинку фізичного. Пам'ятай день суботній, щоб святити його: „Шесть дней работай, и делай всякие дела твои; а день седьмой – суббота Господу Богу твоему: не делай в оный никакого дела ни ты, ни сын твой, ни дочь твоя, ни раб твой, ни рабыня твоя, ни скот твой, ни пришелец, который в жилищах твоих. Ибо в шесть дней создал Господь небо и землю, море и все, что в них; а в день седьмой почил. Посему благословил Господь день субботный и освятил его” (Вих. 20: 8-11) [8].

Важливим питанням є і оплата праці. Священне Писання говорить: „Не обижай наемника... В тот же день отдай плату

его... чтобы он не возопил на тебя к Господу, и не было на тебе греха” (Втор. 24.14-15); „Горе тому, кто... заставляет ближнего своего работать даром и не отдает платы его” (Иер. 22.13); „Вот, плата, удержанная вами у работников, пожавших поля ваши, вопиет, и вопли жнецов дошли до слуха Господа Саваофа” (Иак. 5.4) [8].

В той же час заповідь Божа наголошує на необхідності піклування про тих людей, які з різних причин не можуть заробляти собі на життя, – про немічних, хворих, сиріт і вдів – і ділитися з ними плодами праці, „чтобы Господь, Бог твой, благословил тебя во всех делах рук твоих” (Втор. 24:19-22) [8].

Милостиня, милосердя – обов'язкова умова наближення до Бога. І Бог виховує ці якості в древніх ізраїльтянах. Він наказує не збирати увесь свій урожай із землі і виноградника, а залишати частину плодів бідним людям. Шість років засівати землю, а на сьомий рік – залишати її в спокої, щоб могли жититися бідні люди, а залишками і звірі польові (Вих. 23:10-11) [8]. Також на сьомий рік наказувалося відпускати євреїв-рабів на свободу, і не з порожніми руками, а з майном (Второзаконня 13: 12-15) [8]. В цілому, хоча в Старому Завіті багатство і вважається ознакою праведності, Господь попереджає древніх євреїв про необхідність чесного його придбання, а також необхідність ділитися з бідними людьми зі свого народу і не тужити при цьому серцем. „Ибо нищие всегда будут среди земли твоей; потому и я повелеваю тебе: отвержай руку твою брату твоему, бедному твоему и нищему твоему на земле твоей” (Втор. 15:11) [8].

Важливим економічним питанням, що регулюється старозавітним законодавством, є питання про позику і позиковий відсоток. Євреям заборонялося давати позику і при цьому накладати відсоток на суму, що віддається у борг (Вих. 22:25-27) [8]. Більше того, на сьомий рік належало прощати усю суму боргу (Второзаконня 15:1-3) [8]. Це правило поширювалося тільки на єврейський народ і не стосувалося інших народів. З економічної точки зору це було дуже мудро і ефективно для розвитку народу в цілому. Говорячи сучасною мовою, ці постанови попереджували процес сильної майнової диференціації і сприяли економічному росту народу: бідний мав можливість "стати на ноги", вибитися в "середній клас", але і

багатий не втрачав, бо народ, держава багатіла, а багата людина зростала духовно.

Необхідно підкреслити такі важливі моменти, а саме:

- заповіді давалися, щоб обраний народ став міцним як морально, так і фізично, мав економічну міць; саме тому євреям були дані закони, які стосувалися всіх сторін життя – від релігійно-обрядової до побутової;

- заповіді давалися далеко не досконалому морально народу, але який в порівнянні з іншими знаходився в ідеальному стані, почитав єдиного Бога. Тому заповіді містять дві сторони: обіцянки землі обітованої, Месії, заступництва, сприяння Бога у всіх благих справах, з одного боку, а з іншого – покарання за злочини (порушення) заповідей. Мета – виховання народу. Те, до чого веде недотримання заповідей (падіння моральності, нечесні господарські відносини, в т.ч. нечесна торгівля), можна показати на прикладі міст Тиру та Сидону, найбільших центрів торгово-економічного життя, які практично були знищені саме внаслідок порушення їх жителями моральних норм, в тому числі і в процесі господарської діяльності.

Отже, вже в старозавітному законодавстві, в староєврейській цивілізації були встановлені моральні правила господарювання, економічних стосунків, правила, спрямовані і на поступове моральне вдосконалення народу, і на його економічне благополуччя – забезпечення необхідних життєвих потреб. Причому усі правила економічно доцільні, бо спрямовані на зміцнення сили народу в цілому, кажучи сучасною мовою, забезпечення високої якості життя для усіх. Їх обмеження, як і обмеження Старого Завіту в цілому, в тому, що ці правила відносилися тільки до свого народу (своєї держави).

Староєврейська цивілізація проіснувала близько 1600 років. Її історія – свідоцтво дії Морального Закону в усіх сферах життя народу. Поки ізраїльтяни дотримувалися Заповіту, у них усе було добре. Їх царство досягло великого багатства і могутності при благочестивому царі Давиді і в першу половину царювання його сина Соломона (Ізраїльське царство існувало 257 років). Коли Соломон і його сини стали порушувати ці заповіді, єврейський народ був покорений язичниками – вавилонським царем Навуходоносором (607 р. до н. е. – рік узяття Єрусалиму

Навуходоносором) на початку II ст. по Р.Х. Через п'ять віків іудеїв підкорюють римляни і вже римляни стирають Єрусалим з лиця землі, а іудейський народ розсіюється по різних країнах світу.

Якщо древні євреї були народом глибоко релігійним, то древні греки, або елліни, виявили свою особливу геніальність у філософії. Еллінська цивілізація проіснувала близько 700 років і саме з нею пов'язано виникнення економіки як напрямку філософської думки.

1.3.2 Економіка як домобудівництво. Економіка та хрематистика. Давньогрецька (еллінська) цивілізація

Грецьке слово економіка (oikonomia) в буквальному перекладі означає мистецтво ведення домашнього господарства. Його ввів в науковий обіг старогрецький письменник, філософ і історик Ксенофонт (430-355 рр. до н. е.). Ксенофонт уперше проаналізував основні економічні явища і закономірності суспільства і став по суті першим економістом в історії цієї науки. Він віддавав безумовну перевагу натуральному господарству, що розумілося як особливі, високоемоційні відносини хлібороба з землею, що обробляється. Ксенофонт засуджував накопичення хліборобом в особистому користуванні золота і срібла (виділення з групи за рівнем багатства), бо багатство окремої людини могло завдати шкоди загальному господарському організму – полісу.

Арістотель використовував термін "економія" і похідний від нього "економіка" в цьому ж сенсі. З економічних навчань Арістотеля (384-322 рр. до н. е.) уцілів тільки один невеликий фрагмент. Якщо зібрати окремі висловлювання з творів цього вченого про політику і етику, то можна відновити цілу систему поглядів на господарське життя.

Свою науку про господарство Арістотель ділив на дві частини: економіку – домоводство, що розуміється ним як наука про виробництво для споживання, і хрематистику — науку про мінове господарство і збагачення. Термін «хрематистика» не

отримав такого визнання і розповсюдження як «економіка». Хрематистика утворене ним від слова «хрема» – майно, володіння.

За Арістотелем, економіка – це природна господарська діяльність, пов'язана з виробництвом необхідних для життя продуктів, споживних вартостей. Хрематистика ж заснована на протиприродному прагненні до грошей і багатства як до мети життя. Хрематистика – це мистецтво наживати майно, тобто діяльність, спрямована на витягання прибутку, накопичення багатства, особливо у формі грошей, або мистецтво вкладення і накопичення капіталу.

Природним і виправданим Арістотель вважав тільки спосіб придбання благ за допомогою власного виробництва необхідних для життя продуктів.

Хрематистика з моральної точки зору засуджувалася. Професійна торгівля піддавалася засудженню, бо ґрунтувалася не на природних потребах, а на бариші тих, хто торгує. Крім того, джерелом грошового доходу при торгових угодах могли бути і моральні, і розумові якості людини, що не відповідає їх суті і призначенню. Так, наприклад, природною метою мужності є подвиг; лікарського мистецтва – здоров'я, але ніяк не придбання грошей. Якщо ж багатство є метою, то тільки в штучному сенсі. Адже обидві наведені категорії не мають властивостей бути придатними до безпосереднього вживання людиною.

Також Арістотель вважав, що прагнення до багатства буде сприяти тому, що в полісі (державі) будуть виникати дуже багаті і дуже бідні громадяни і це призведе до його руйнування.

Розуміючи, що хрематистика неминуча, він відводив їй підлегле положення, основну роль у господарській системі держави він відводив економіці як домобудівництву.

Термін «хрематистика» не отримав такого визнання і поширення як «економіка», але сама ідея Арістотеля про розподіл економічної діяльності за етичним критерієм на дві частини залишається актуальною до наших днів (і до цього питання ми ще повернемося). Але, за немислимою іронією, в сучасній економічній науці термін «економіка», по суті, ототожнюється з аристотелівською хрематистикою, так як

головна мета економічної діяльності, з часів Адама Сміта, часів «сварки» економіки з філософією, бачиться в отриманні прибутку.

Для того, щоб в якійсь мірі повернутися до аристотелівського розуміння сенсу економічної діяльності, в науковий обіг входить поняття такої категорії, як господарство, господарська діяльність, яке, по суті, збігається з аристотелівською економікою. Ми у своєму подальшому дослідженні ототожнимо економіку і господарство, повертаючись до первинного сенсу економіки як науки про ведення домашнього господарства (*oikonomia*), облаштування будинку («дому» як окремої людини, так і держави в цілому) [4, 101].

1.3.3 Тенденції розвитку науки про економіку (християнська цивілізація)

Економіка як наука розвивається, починаючи з V ст. до н. е. аж до кінця XVIII ст. у рамках філософії. Філософія, яка відображувала бачення світу і людини в ньому, була природною базою для розвитку понять про правила ведення "екоса" – будинку, матеріального забезпечення життя людини, сім'ї і держави. На ранньому етапі розвитку в надрах філософського роздуму про господарювання, його суть, про людську душу і місце людини у світі економіка була антропологічна, "людяна". Але якщо в період існування еллінської цивілізації осмислення економіки відбувалося з позицій еллінської філософії, то з виникненням християнської цивілізації пов'язаний новий етап розвитку цієї науки.

На початку III ст. на світ з'являється нова цивілізація – християнська. Із становленням християнства як державної релігії пов'язаний тривалий історичний етап розвитку західного суспільства і західної науки. Можна сказати, що до епохи Реформації і Нового часу розвиток усіх наук був пов'язаний з християнським світоглядом.

У Євангелії, Апостольських Посланнях, на відміну від Старого Завіту, не розглядаються спеціально економічні

питання, хоча і підкреслюється необхідність праці, засуджується прагнення до багатства і немилосердя, підкреслюється необхідність надання допомоги таким, що мають у ній потребу, і дотримання законів держави. Закон Нового Заповіту – це любов до Бога і ближнього, тобто до кожної людини як до самого себе. І така любов, звичайно ж, не може допустити ні крадіяства, ні збитку, ні обману держави у вигляді несплати податків, ні обману найманих робітників, ні інших аморальних вчинків. Людина закликається до того, щоб домінантою усього її життя став духовний вимір, а матеріальне лише служило цій головній меті – спасінню душі людини.

Проте розвиток господарських стосунків, необхідність жити в земному вимірі, де так багато спокус для людської душі, породжувало безліч питань, пов'язаних з тим, як праведно вести господарську діяльність, забезпечуючи своє існування і розвиток, і дотримуючись моральних законів. Тому вже з перших десятиліть існування християнської цивілізації християнські богослови, серед яких Немезій Емесський, Іоанн Златоуст, Василь Великий, Климент Олександрійський, Блаженний Августин, Кирило Єрусалимський, Григорій Палама, обговорюють з моральних позицій християнського вчення головні економічні категорії – власність, працю, багатство, лихварський відсоток (деякі їх погляди ми розглянемо в окремих темах).

Істотний вплив на розвиток не тільки історії, але філософії і науки, в тому числі, економічної думки, справив поділ християнства на три гілки. На початку XI ст. єдина християнська цивілізація розділилася на дві – на західно- (католицьку) і східно-християнську (православну) гілки, а потім, через п'ять століть (в XVI ст.), від західної відокремилася ще одна – протестантська, яка, власне кажучи, і склала основу сучасної західної цивілізації. Зміни у віровченні вплинули і на осмислення способу буття людини в цьому світі, в тому числі світі господарських відносин, того способу, який призведе до вічного життя. Кожна з конфесій християнства по-різному підходить до вчення про спасіння людини, вчення, яке чинить найбільш сильний вплив на економічний світогляд і формування відповідних шкіл і напрямів економіки. Різниця виявляється в

поглядах на цілі, функції, умови ефективності праці, значення власності та багатства, критерії ефективності господарської діяльності.

Як наука економіка формується вже в епоху Нового часу в лоні протестантської цивілізації, в межах якої поступово народжується і раціонально-атеїстичний світогляд. Саме цей світогляд, поряд з протестантським, і накладає свій істотний відбиток на розвиток західної науки про економіку, в якій аж до середини ХХ ст. панує прагматичний, раціоналістичний, механістичний підхід до економіки і до людини в ній, панує концепція економічної людини, і мораль підлаштовується під економіку.

Зовсім по-іншому розуміють призначення економіки, людини в економіці у теорії та практиці господарювання, що склалася у межах православної цивілізації. Розвиток економіки розглядається як необхідна умова життя і розвитку особистості, духовного і матеріального розвитку суспільства. А ефективність економіки вважається функцією не тільки трудових та ресурсних можливостей, а, у першу чергу, релігійних, духовно-моральних, ментально-ціннісних, історичних, державних, національних, природних факторів [21].

Лекція 2

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ЧИННИКА В ЕКОНОМІЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

2.1 Місце моралі в економіці: західна економічна думка (XVIII - середина ХХ ст.).

2.2 Класифікація підходів до визначення місця моралі в економіці.

2.3 Діалектика взаємозв'язку моралі та економічної діяльності (західні теорії).

2.4 Теологічний підхід. Закон духовно-моральної детермінації суспільного розвитку.

2.1 Місце моралі в економіці: західна економічна думка (XVIII - середина XX ст.)

Ключове питання етики бізнесу – співвідношення моралі і прибутку. Якщо розташувати ці дві функції в системі координат, ми отримаємо чотири варіанти, що характеризують можливі моделі поведінки підприємства або підприємця:

- 1) отримання прибутку за умови недотримання моралі (етичних норм) – в наявності моральний конфлікт;
- 2) недотримання моралі, але при цьому збиткова діяльність і моральний і економічний конфлікт одночасно;
- 3) дотримання моралі, але при цьому збиткова діяльність - економічний конфлікт;
- 4) отримання прибутку за умови дотримання моралі – ідеальна ситуація.

У зв'язку з цим виникають такі найважливіші питання: чи можлива економіка без моралі; що домінує - економіка або мораль; що чекатиме підприємство (підприємця) при виборі тієї або іншої моделі поведінки в короткостроковій і в довгостроковій перспективах, як це відобразиться на стані економіки і соціальної сфери держави і, нарешті, чи можлива ідеальна ситуація ведення чесного бізнесу, зокрема в Україні, і що необхідно зробити для цього. Відповідаючи на ці питання, ми, по-перше, повинні будемо розглянути точки зору різних учених, а також практиків бізнесу, а, по-друге, виразити і обґрунтувати власну позицію.

Історично питання співвідношення моралі і етики (як науки про мораль) розвивалося таким чином. Економіка як наука про ведення домашнього господарства або господарювання в масштабах держави до появи теорії А. Сміта входила складовою частиною в етику (як частину філософії).

Остаточне формування західної економічної теорії та відділення економіки від етики пов'язано з ім'ям шотландського мислителя Адама Сміта (1723-1790). Як не парадоксально, але з його ім'ям пов'язують як появу концепції «економічної людини», абсолютно раціонального суб'єкта, егоїста, відділення етики як науки від економіки, так і перші в західній економічній теорії спроби обґрунтувати вплив моральних чинників на економіку,

висунути ідеї про провіденціальний характер економічного порядку. Швидше за все, це пов'язано з тим, що ідеї Адама Сміта були полярними, і сам Адам Сміт був носієм протестантського світогляду, який породив таку полярність. Протестантизм (точніше, його кальвіністська гілка) зокрема намагається оцінити духовність, моральність за земними, матеріальним мірками, розглядає спасіння, обраність як функцію від успіху в земних справах, в тому числі в бізнесі, по суті, вихолощує духовність, зводячи її до душевності і матеріальності. Викладаючи на кафедрі моральної філософії в Глазго, А. Сміт в 1750 році випускає одну зі своїх головних праць – книгу "Теорія моральних почуттів", набагато пізніше, в 1776 році, виходить інше фундаментальне дослідження – книга "Дослідження про природу і причини багатства народів" [81].

У цій економічній праці шотландський мислитель відстоює ідеї ринкової економіки на основі певної концепції людини. Людина – це *економічна* істота, яка прагне отримати для себе найбільшу вигоду і максимальний прибуток. Особистий інтерес є фундаментальним стимулом ефективного господарювання. «Дай мені те, що мені потрібно, і ти отримаєш те, що необхідно тобі ... Саме таким шляхом ми одержуємо один від одного переважну частину послуг, які ми потребуємо» [85, с. 28].

Проте в ринковій економіці, окрім особистого егоїстичного інтересу, діє ще "невидима рука", яка спрямовує безліч особистих інтересів, незалежно від самих суб'єктів, до загальної користі. Підприємець, який спрямовується "невидимою рукою", часто більш дієвим чином служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне служити йому, так вважав А. Сміт.

Але А. Сміту належить і більш рання книга "Теорія моральних почуттів" [82], де він аналізує моральні почуття як основу наших суджень про власні вчинки і про вчинки інших людей. У "Теорії моральних почуттів" А. Сміт звернув увагу на альтруїстичні почуття людини - на симпатію, на великодушність, людинолюбство, доброту, співчуття, дружбу, взаємну повагу. Книга починається з твердження, що «какую бы степень эгоизма мы не предполагали в человеке, природе его, очевидно, свойственно участие к тому, что случается с другими, участие, вследствие которого счастье их необходимо для него, даже если

бы оно состояло только в удовольствии быть его свидетелем" [82, с. 31].

А. Сміт вважав, що суспільство може існувати і без взаємної любові або прихильності, але „когда члены общества сознают пользу его, и строят свои отношения на обязанностях и долге”. Суспільство може підтримуватися і «при содействии корыстного обмена взаимными услугами, за которыми всеми признана известная ценность» [82, с. 101]. Так, наприклад, функціонує суспільство купців. Але суспільство може *процвітати* і *благоденствувати* тоді, «когда взаимные услуги вызываются взаимною же любовью, благодарностью, дружбой, уважением» [82, с. 101]. Нарешті, «общество не может просуществовать долго, если в нём люди всегда готовы нанести друг другу обиду или вред» [82, с. 101].

Особливістю вчення А. Сміта є те, що він розглядав моральні *начала* – і альтруїстичні почуття, і "невидиму руку" – як вкорінені в природі людини і ринку. „Они [нравственные чувства] вложены Богом в глубину нашего сердца, как его поверенные... Счастье людей и всех разумных существ, по-видимому, было главной целью создавшего их Творца природы" [82, с. 167]. Це означає, що моральний порядок в економіці має провиденційний характер. Таким чином, А. Сміт вважає, що Божественне провидіння початково включило економіку, ринок в моральний порядок буття, і це необхідно враховувати при вирішенні господарських проблем, і в цьому одна з помилок вченого. Ніякий тип економіки, тим більш ринковий тип, сам по собі, априорі, не може бути моральним. Для того, щоб економіка була моральною, необхідна величезна праця людей із творення такої економіки, необхідне цілеспрямоване регулювання економічних відносин з боку держави.

Вчення А. Сміта про моральність і її зв'язок з економікою з точки зору сучасної етики є незадовільним.

Починаючи з А. Сміта (XVIII ст.) в західній економічній теорії відбувається відділення етики від економіки. Причому в їх взаєминах першість явно віддається економіці, з'являється концепція економічної людини – розумного егоїста і раціоналіста, мораль по суті стає служницею економічної

вигоди (зокрема цю концепцію відбивають погляди І. Бентама, Д. Рикардо та ін.).

Далі розвиток економічної науки йде за двома напрямками: більшість західних теоретиків економістів заперечують прояв в економіці моральності, культури, бачать в людині розумного егоїста. А відновлює єдність етики і економіки в західній теорії М. Вебер (кінець ХІХ – початок ХХ ст.), зокрема в роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» [20]. Він вважає, що етичні норми – історичний продукт; вони впливають на економічні сили, які, у свою чергу, видозмінюють етичні норми. М. Вебер підкреслює, що в окремі моменти історії мораль може зіграти вирішальну роль, наводячи в своїх дослідженнях конкретні історичні приклади. Крім того, М. Вебер вважає, що причинами торгових, аграрних і промислових революцій в період від епохи Відродження до ХІХ ст. були глибокі зміни в релігійній, громадській і політичній свідомості народу.

Проте в цілому в західній економічній теорії аж до середини ХХ ст. панує концепція економічної людини, і мораль підлаштовується під економіку.

2.2 Класифікація підходів до визначення місця моралі в економіці

Інакше справа йде у вітчизняній економічній думці і практичній діяльності. Аж до революційних подій 1917 року світоглядною і теоретичною основою для ведення господарського життя в Росії, Україні, яка входила до її складу, традиційно було Священне Писання і заснований на ньому "Домострой" – цим і визначався факт пріоритету моралі в економічній діяльності. Про переважання морального начала над економічним говорить сама структура "Домострою" (Часть 1 – «О духовном строении»; Часть 2 – «О мирском строении»; Часть 3 – «О домовном строении (хозяйственные рекомендации)») [34]. Крім того, про це писали багато представників східнослов'янської економічної думки, зокрема І.Т. Посошков. У роботі І.Т. Посошкова "Книга о скудости и богатстве" перша глава має назву "Про духовність" [70]. "Первее

же предложим расположение о духовном направлении...", - пише він, вважаючи неможливим без цього міркувати про господарські справи. А такі вчені як К. І. Бабст, І. І. Янжул, Д. І. Пихно виділяли моральний капітал, культурно-історичні сили народу як найважливіший і визначальний чинник виробництва [66, 104]. Професор економіки, філософ і богослов С.М. Булгаков відмічає, що визначальний вплив на економічну людину, господарювання здійснює релігія, пануючий світогляд [15].

З 1917 року християнська мораль стає під забороною і моральним підґрунтям економічної діяльності стає більшовицька, комуністична ідеологія. "Відважні дев'яності" приносять в економіку, як Росії, так і України – вже окремих держав, нову модель дикого капіталізму, згідно з якою вважається моральним усе, що вигідно.

Нині найбільш відомими підходами до проблеми співвідношення моралі і економіки є дві альтернативні точки зору. Перша точка зору – "обмежено прагматична" – заперечує позитивний вплив моральності на економіку. Стверджується, що головна мета бізнесу полягає в прибутку. Бізнес повинен приносити прибуток незважаючи на засоби. Моральність є навіть перешкодою для ділових стосунків, вона припускає "зайву" відповідальність, "непотрібні" обмеження ділової активності, сумніви етичного порядку, душевні переживання, що знижують у ділової людини активність, упевненість, віднімають час і енергію. Прибічники цієї точки зору підпорядковують моральність економіці, позбавляючи її всякої автономії і оголошуючи "моральним усе, що економічно". В ролі емпіричного доказу вказуються факти з історії капіталізму, коли успіх "батьків-засновників" великих компаній визначався таким прагматичним підходом до моральності.

До прибічників обмежено прагматичної точки зору на проблему співвідношення моральності і економіки слід віднести відомого економіста другої половини ХХ ст. М. Фридмана, представника чиказької школи економіки. М. Фридман є прибічником неокласичної, ліберальної ринкової економіки (за рецептами якої здійснювалися ліберальні реформи в пострадянських країнах). Як він пише, у "вільній економічній системі існує один єдиний вид відповідальності, згідно з яким усі

наявні засоби повинні використовуватися з максимальною ефективністю і всяка діяльність повинна перевірятися максимально можливим прибутком" [цит. за 51, с. 2]. Цієї ж точки зору дотримується і Дж. Сорос. "Усіма і усім рухає прибуток!" – такий принцип і сенс дуже символічної за назвою книги Дж. Сороса "Алхімія фінансів". За його визнанням, "ринкова економіка природжено є аморальною" [21, с. 24]. А відомий сучасний американський економіст А. Карр вважає, що від бізнесменів, як і від гравців у покер, безглуздо вимагати загальногромадянської моралі в їх грі – бізнесі [цит. за 98].

На жаль, більшість сучасних українських бізнесменів, особливо тих, які мають відношення до влади, в тій чи іншій мірі дотримуються саме цього принципу.

Друга точка зору визнає діалектичний зв'язок між моральністю і економікою. Тут підкреслюється не лише особистісно-моральний аспект економіки, але і її структурно-моральний аспект, її ефективний вплив на економіку. Прибічники цієї точки зору вважають, що в економіці можлива ефективна діяльність у рамках добра, де може виявити себе і морально-позитивна особа. Саме морально-позитивна економіка і забезпечує довгострокову, стратегічну ефективність, рентабельність. Підприємець, який не обманує і якісно обслуговує ділових партнерів і споживачів, створює позитивну репутацію, довіру до себе, тим самим закріплює за собою надійних партнерів і коло постійних споживачів. Ефективна економічна діяльність, яка здійснюється у рамках добра, сприяє вдосконаленню соціальних стосунків і особистої моральності.

Справедливим буде і зворотне твердження – будь-який обман в бізнесі в довгостроковій перспективі спричиняє втрату кваліфікованих працівників, надійних партнерів і клієнтів, а можливо, і кримінальну відповідальність. Неетична поведінка, аморальний бізнес обернуться, рано чи пізно, соціальними і моральними втратами як для особи, так і для підприємства, суспільства. З приводу соціальних і моральних наслідків порушення моралі в економіці для зростання як приклад можна навести взаємозв'язок тіньової економіки (її частини, яка пов'язана з несплатою податків) і соціальної сфери. Поява платної освіти, медицини, зниження рівня їх матеріально-технічного

стану та, відповідно, якості послуг, мізерна величина соціальної допомоги населенню – це у тому числі результат несплати податків, приховування доходів. А кримінальна сфера тіньової економіки, наприклад торгівля наркотиками або людьми, призводить до непоправних моральних, соціальних, а потім і економічних втрат.

Прибічники цього підходу також звертаються до історії економіки, до історії економічної і етичної думки. Наприклад, ось що пише Г. Форд, засновник знаменитої династії і відомої фірми, що займається виробництвом автомобілів: «Работу на общую пользу ставь выше выгоды. Без прибыли не может держаться ни одно дело... Хорошо поставленное предприятие, принося большую пользу, должно приносить и большой доход и будет приносить таковой. Но доходность должна получаться в итоге полезной работы, а не лежать в её основании» [цит. за 21].

Проте вважаємо необхідним підійти до другого підходу більш диференційовано, виділяючи такі точки зору:

1) моральний чинник може бути присутнім в економіці, але економіка панує над мораллю (станом економіки визначається ступінь моральності і готовності поводитися в господарській діяльності відповідно до моральних принципів;

2) мораль обов'язково має бути присутньою в економіці, моральний чинник в деякому розумінні домінує над економічним, але потрібний інститут права - правова підтримка;

3) теологічна концепція: визначальний вплив стану моралі в суспільстві на економіку.

Першої точки зору дотримується Пол Хейне, який вважає, що „экономическая эффективность является слугой гуманистических стремлений, а не их соперником» [цит. за 64]. П. Хейне стверджує, що чим більшою кількістю коштів володіє підприємець, тим більше можливостей він матиме для того, щоб витратити ці кошти на добродійні та інші соціальні цілі.

Ми не погоджуємось з цією позицією: в даному випадку ми маємо лише абстрактну можливість реалізації моральної дії, яка так і залишиться можливістю за відсутності у бізнесмена необхідних моральних якостей. З того, що окремі суб'єкти, які діють у соціально-економічній системі (бізнесмени, підприємці), стають багатіше (підвищують свій соціально-економічний

статус), абсолютно не витікає підвищення загального добробуту. Між економічною можливістю зробити морально позитивну дію, наприклад, направити прибуток на соціальні цілі, і реальною дією, знаходяться два чинники – суб'єктивний, або індивідуальний – моральні якості учасника соціально-економічних стосунків (менеджера і підприємця) і системний, або інституціональний – стан суспільної моралі і інститутів, що її регулюють (у тому числі у сфері економічних відносин).

2.3 Діалектика взаємозв'язку моралі та економічної діяльності (західні теорії)

Іншу точку зору підтримують багато вчених. Серед західних економічних мислителів уперше порушив проблему соціальної і моральної відповідальності працедавців швейцарський економіст Ж. Симонд де Сисмонди. На його думку, якщо працедавець вирішує максимізувати прибуток шляхом мінімізації заробітної плати робітників, в програші опиняться обидві сторони. Він вказує, що працівники за рахунок високої експлуатації працедавців та недоотримання заробітку, а отже, неможливості якісно задовольняти базові потреби, втрачають можливість виконувати свої функції. І тоді їм доводиться переселятися в будинки піклування, витрати на утримання яких в тій або іншій формі – «в форме ли частной благотворительности, взносов в дома призрения, или налога в пользу бедных» – лягають на плечі фабрикантів [80, с. 174].

В наш час ми спостерігаємо дуже схожу за сутністю картину: для забезпечення свого існування працівники шукають додатковий заробіток, працюючи на двох - трьох роботах, що призводить як до швидкого морального і фізичного "зношування" самої людини, втрати її здоров'я і працездатності, так і до втрати морального здоров'я покоління, що зростає (батьки, які працюють в такому ритмі, не можуть приділити досить часу і уваги для якісного виховання своїх дітей).

У моделі економічного розвитку, яку собі уявляв Сисмонди, важлива роль відводиться суб'єктивним чинникам. На відміну від моделі, створеної родоначальниками політекономії, він вказує на

необхідність втручання морального чинника в економіку, що повинно відбуватись як свідомий людський акт, який не корелює з максимізацією особистої вигоди.

Дуже цікаво обґрунтовують необхідність існування етичних норм і принципів в економіці і підприємницькій діяльності сучасні німецькі вчені К. Хоман і Ф. Бломе-Дрез. Вони стверджують, що юридичні закони з точки зору їх можливості повноцінно охопити усі сторони моральних вимог не можуть бути досконалими. Це пов'язано з дією таких чинників системного порядку:

1) будь-які зміни закону і інституціонального порядку є реактивними, тобто відбуваються з деякою затримкою в часі. Реальне життя, особливо сучасне, настільки складне, багатогранне і мінливе, що законодавчі норми не встигають за ним.

Прикладом можуть бути сфери, що динамічно розвиваються, – генна інженерія, виробництво біодобавок, де закон не може відразу чітко визначити межі дозволеного і забороненого, або нові для економіки види бізнесу, що набувають форми різних інвестиційних фондів, а по суті є фінансовими пірамідами. Поки будуть встановлені ефективні закони, підприємства діють без достатніх правил гри і можуть завдати непоправної шкоди споживачам і суспільству в цілому;

2) не існує досконалої системи контролю виконання законодавства, регулююча роль правоохоронних органів обмежена;

3) не усе, що не заборонено законом, може вважатися допустимим з точки зору моралі. Наприклад, реклама сигарет і спиртних напоїв, використання "25 кадру";

4) „занепад компетентності політики і порядку в політиці" [69].

Відповідність якостей політиків щодо виконання їх найважливішого завдання – підготовки все більше знижується. Це можна пояснити як недоліками в існуючій інституціональній системі, так і особистісними чинниками - "відсутністю свідомості політики порядку" у людей, що приймають політичні рішення. Останнє необхідно пояснити як відсутність таланту політика, керівника, громадського діяча, відсутність або слабкість

професійних знань і навичок, а також доповнити такими морально-психологічними характеристиками, як спотворена совість, низька моральність, егоїзм політиків.

Таким чином, існування чинників системного порядку, які порушують універсальність законодавчих норм, вимагає застосування в економічній діяльності моральних регуляторів. У разі, коли для відповідної ситуації, рішення не існує законодавчих норм, підприємець, керівник діє відповідно до норм власної моралі. На окремих підприємствах вони існують у формі принципів управління, керівних стратегій, прийнятих цінностей, методів мотивації, норм поведінки. Звичайно, при недосконалому законодавстві ніхто і ніщо (за винятком совісті) не стримуватиме ухвалення аморального, але економічно вигідного рішення, але відповідальність за нього не знімається. Тому К. Хоман і Ф. Бломе-Дрез наголошують на необхідності існування в економіці як інституціональної, так і індивідуальної етики.

Функція індивідуальної етики полягає в тому, щоб за допомогою закликів до совісті окремих менеджерів і підприємців впровадити в економічний процес моральні наміри. Реалізація моральних норм залежить від власного вибору менеджерів і підприємців, які приймають рішення.

Інституціональна етика не безпосередньо впливає на підприємницьку поведінку. Інституціональні інструменти для впровадження моральних прагнень знаходяться як на рівні законодавства, що встановлюється для усіх підприємств (у широкому сенсі – це система законів і механізм їх виконання і контролю), так і на рівні окремих підприємств.

На думку авторів, індивідуальна етика ефективна завжди в малих осяжних співтовариствах, в яких індивідуальна дія має наслідки, які можливо прямо підрахувати і оцінити. По суті, тут йдеться про внутрішнє середовище підприємства - окремі групи і колектив в цілому, коли дотримання моральних норм (повага до особи працівника, гідна і своєчасна оплата праці і т. д.) створює сприятливий психологічний клімат, мотивує високоефективну роботу.

Проте, коли підприємство стикається із зовнішнім середовищем, в якому не існує інституціональної етики (тобто

порушення норм моралі в економіці є певною нормою), індивідуальна втрачає сенс з точки зору можливості забезпечення економічної ефективності діяльності підприємства. При цьому не виключається можливість співтовариства підприємців, окремих лідерів істотно поліпшити, з моральної точки зору, існуючі правила гри, як формальні (закони), так і неформальні.

Але існує і третя точка зору на взаємозв'язок економіки і моралі. Вона мало відома широкому колу унаслідок того, що її носіями є богослови, представники східнослов'янської філософсько-економічної думки, теорії яких тільки зараз стають доступними для усіх охочих. Ця точка зору полягає у визнанні визначального впливу моралі на економіку.

Наведемо теологічну концепцію. Економіка має службовий характер, вона необхідна для забезпечення тимчасового земного існування людини, а її стан, як, втім, і стан інших сфер життя людини, визначається моральним станом суспільства, тобто залежить від виконання духовно-морального закону. Економічна поведінка людини передусім визначається її моральними якостями.

Швейцарський філософ і богослов А. Рих підкреслює "службовий" характер економіки, в цілому обмежуючи її суть до виробництва сукупності засобів, необхідних для задоволення людських потреб. Мету економіки А. Рих визначає як гуманну, що припускає виділення, окрім її функцій створювати і пропонувати достатню кількість товарів і послуг, такої якості: "Їй слід робити це так, щоб, не перетворюючи частину працівників на прості знаряддя виробництва, забезпечити кожному охочому можливість отримати статус співучасника загального процесу виробництва, особи, яка співвизначає його хід і несе за нього свою частку відповідальності". Інший аспект проблеми призначення економіки уявляється А. Риху як завдання справедливого розподілу матеріальних благ, а також робочих місць. Принцип гуманізму, що проголосив А. Рих, припускає не особисту щедрість і готовність допомогти, а відповідальну постановку питання про те, як мають бути влаштовані економічні і правові структури суспільства. Щоб усім, у тому числі і більш знедоленим, була доступна як максимально допустима частка в користуванні громадським продуктом, так і найвищий рівень

можливостей здобуття освіти відповідно до здібностей. На його думку, тільки за умови прагнення відповідати цьому принципу стає можливим максимальне наближення до вирішення питання про справедливий розподіл і тим самим до розроблення питання про мету і суть економіки.

А. Рих наполягає на тому, що питання про суть господарювання повинне знаходитися у сфері етики, а не економіки. Якщо економіка не служить користі суспільства, вона стає абсурдною, незважаючи на зростаючі прибутки і досягнення нею вершин раціональності. У своїх оцінках А. Рих керується неекономічними критеріями. Одним з них є критерій тварності. Людина, з одного боку, – тілесна істота і має відповідні потреби, які необхідно задовольняти, але вона є і духовною істотою, що відповідає перед Богом за всевіт. Людина дістає можливості використання природних ресурсів у різних галузях своєї діяльності, і в цьому сенсі отримує право хазяїна на планеті, але при цьому її рішення про використання матеріальних ресурсів повинні обмежуватися її внутрішньою відповідальністю перед Богом [74, с. 564].

3.4 Теологічний підхід. Закон духовно-моральної детермінації суспільного розвитку

Дуже цікаві, правильні і досить переконливі докази визначального впливу моральності, духовно-морального закону на економіку наводить відомий сербський богослов, громадський діяч і вчений (доктор філософії та богослов'я) – святитель Микола Сербський (1881-1956).

Зупинимось на сутності духовно-морального закону. Духовно-моральний закон відноситься до кожної людини. Цей закон полягає у необхідності життя відповідно до совісті, заповідей. В християнстві дві найвищі заповіді полягають в любові до Бога і ближнього. Виконання або порушення цих правил впливає на долю людини і людства в цілому. При цьому маються на увазі як земні наслідки праведного або неправедного життя, так і долі людини у вічності. Так, згідно з вченням Старого Завіту, Корану, деяких східних вірувань, природні

катаклізми, війни, хвороби, у тому числі невиліковні, зниження народжуваності, загибель міст і цивілізацій – прямий наслідок порушення морального закону. Такі наслідки порушення цього закону не заперечуються і християнством. Але у найдосконалішому духовно-моральному законі, даному Новим Завітом, акценти зміщуються не на земні наслідки поведінки людини, а на рішення долі людини у вічності. Хоча людство, що забулося, і зараз спостерігає зовнішні ознаки духовно-моральної кризи – деградацію моральності, демографічну, екологічну, економічну кризи [59].

В цілому завдання його дослідження набагато ширше, ніж доказ впливу духовно-морального закону тільки на економіку. Він стверджує і доводить це, досліджуючи Священну історію Старого Завіту, що духовно-моральний закон визначає дію так званих природних законів, хід історії, долі народів, дію соціальних законів. Як доказ він використовує метод історичного дослідження, результати різних наукових теорій, що підтверджують істинність духовно-морального закону. Він показує, що дуже багато подій історії наука досі не може пояснити, оскільки вони знаходяться поза дією встановлених природних законів. Їх можна пояснити тільки з позиції теологічного підходу, визнання істинності подій Старого Завіту та їх біблійного тлумачення. Це, зокрема, непізнана наукою, але зрозуміла богослов'ям таємниця людських мов – створення різних мов у різних народів. Як науково пояснити те, що «народы различаются по языку сильнее, чем по облику и цвету кожи, чувствам и восприятию. Как могли возникнуть такие разительные отличия, если все люди произошли от одного прародителя, как утверждают сегодня почти все ученые», – пише св. Микола Сербський [59, с. 31]. Це і причина всесвітнього потопу, визнаного, але незрозумілого вченими, але цілком зрозуміла з точки зору порушення морального закону першим людством. Не може наука пояснити і зникнення всіх племен ханаанських. Цей факт пояснюється лише дією морального закону. Ной за аморальний вчинок свого сина Хама прокляв його потомство - онука свого Ханаана, і під вагою цього прокляття впали і зникли всі їхні нащадки [59, с. 31].

Зникнення міст і цілих цивілізацій також пов'язано з порушенням морального закону. Так Тир – багате і розкішне місто – загинув не з економічних причин. Численні провини, несправедлива торгівля, неправедне багатство і розкіш, забуття Бога – причина зникнення міста, як зазначає пророк Єзекіїль [59, с. 57]. Страшна розпуста – причина загибелі Содому і Гоморри. Сірчаний і вогненний дощ, що злився на Содом, стер місто з землі і це явище неможливо пояснити будь-якими законами природи. Древній Єгипет і Вавилонське царство вважалися дуже розвиненими цивілізаціями (про що свідчать сучасні розкопки), але, тим не менш, вони зникли, і пояснити їх зникнення може тільки моральний закон (ідолопоклонство, зніженість людей, нечуване багатство згубило народ).

Також святитель Микола Сербський показує на основі дослідження священних книг, вірувань різних народів (древніх греків, мусульман, народів Сходу), що всі вони визнавали верховенство дії духовно-морального закону на природні стихії, долі народів і долю кожної людини, здоров'я людини і народження дітей.

Що ж відноситься до соціально-економічної сфери, дію духовно-морального закону святитель Микола Сербський пояснює наступним чином.

По-перше, розглядаючи модне тоді вчення К. Маркса, він відзначає, що питання конфлікту між працею і капіталом поставлене по суті неправильно – «как вопрос взаимоотношений безличного капитала и безличного труда, противопоставленных друг другу как две враждебные бессловесные силы». Антагонізм між капіталом, з одного боку, і робочою силою, з іншого, виник через те, що знехтували владою моралі у відносинах людини до людини. «В сущности, отношения капитала и труда есть вопрос отношения человека к человеку, а любой вопрос отношения человека к человеку имеет нравственную природу и, как таковой, должен подлежать нравственному закону и регулироваться только им» [59, с. 66].

Далі, відповідаючи на питання: «Від чого залежить економічне становище будь-якої країни?» – святитель Микола Сербський відзначає три чинники: «от дождя, от здоровья и от согласия и единодушия людей» [59, с. 67]. Тобто, по суті, це три

фактори: природно-кліматичні умови, демографічні характеристики населення та морально-психологічні якості людей, від яких залежить узгодженість їх дій. Далі він продовжує: «Если засуха погубит урожай, эпидемии унесут жизни людей, а мор – скот и если к тому же между людьми не будет мира и согласия, то к чему тогда горы теорий на темы хозяйствования? Для чего тогда все хозяйственные законы и регулирующие хозяйственную жизнь уложения? Но дождь и здоровье дарует Бог в соответствии с верой, почитанием, послушанием и милосердием народа» [59, с. 67].

Те, що людина майже не в змозі позитивно вплинути на природно-кліматичні умови, а, на жаль, навпаки – часто стає причиною природних катаклізмів – на сьогоднішній день факт загальновідомий. Більшість сучасних учених визнають, що нинішні зміни клімату, сильні дощі, повені та посухи – це результат діяльності людини (забруднення атмосфери, водойм, землі, вирубки лісів і т.п.). Саме ці причини викликають сьогодні найсильніші побоювання з приводу світової продовольчої кризи, впливають на економічну стабільність багатьох процвітаючих країн.

Наступний фактор – мир і єдність між людьми. Те, що від миру, злагоди між людьми, наприклад між політиками, залежить якість законів, політична та економічна стабільність у державі, ми бачимо на прикладі (на жаль, негативному) нашої держави. Те саме ми спостерігаємо і на світовому рівні.

Але тоді може виникнути цілком правомірне питання: «Може, не треба зовсім піклуватися про господарське життя?» На це питання св. М. Сербський відповідає таким чином: «Я не отрицаю забот о хозяйстве при том условии, что превыше всего стоит забота о соблюдении нравственного закона Бога, о суверенности и важности этого закона. Иначе весь опыт людей в сфере хозяйствования и товарообмена, но без соблюдения нравственных норм, можно уподобить искусно выстроенному кораблю, не имеющему компаса. Подобно тому, как корабль без компаса непременно заблудится в океане, так и человеческое общество, пусть даже самым искусным образом организованное, непременно будет плутать по океану жизни, если не будет руководствоваться нравственным законом Бога» [59, с. 67].

Що ж до причин зниження здоров'я людей, в тому числі репродуктивного здоров'я, причин високої смертності та низької народжуваності на пострадянському просторі за період «ринкового реформування», – цю проблему комплексно досліджував сучасний російський вчений академік РАН І.А. Гундаров [28]. На основі кількісних методів оцінки причин демографічної кризи, а також вивчення духовно-моральних навчань основних світових релігій про правила життя людини, він прийшов до висновку, що демографічна криза викликана перш за все дією духовно-моральних чинників.

Зокрема, провівши комплексне дослідження із застосуванням математичного моделювання, він встановив, що збільшення смертності населення Росії за період реформ 90-х років тільки на 16% пов'язане з впливом соціально-економічних чинників, решта 84 % складає вплив духовно-моральних чинників (збільшення агресивності, безвиході, тобто духовних хвороб людини) [29]. Те саме можна сказати і про народжуваність. Її зниження відбулось внаслідок, перш за все, безладного, аморального способу життя у своє задоволення, небажання мати зайву турботу про іншого, установки на можливість і моральну безкарність абортів. Також цьому сприяло зниження здоров'я майбутніх батьків та їх недовіра до морального правила, згідно з яким Творець, який дав життя дитині, дасть можливість і забезпечити цю дитину.

Крім того, дослідження інших вчених доводять, що в країнах, які зберегли традиційну релігійну мораль і ціннісні установки, народжуваність набагато вище, ніж у країнах західної цивілізації з високим рівнем матеріального добробуту, але зі зміненими ціннісними орієнтаціями, де на першому місці стоїть особистий прибуток, задоволення, кар'єра, а вже потім дитина, яка вимагає від батьків самопожертвування.

Дуже узгоджується з позицією св. Миколи Сербського думка одного з представників російської економічної школи, православного богослова і публіциста Н.П. Гилярова-Платонова (1824-1888) [25, 87]. Він переглядає основи західної політичної економії з духовно-моральних позицій. З одного боку, він формулює основні моральні принципи економіки і господарської діяльності, які витікають з християнського вчення: 1) праця – це

обов'язок, а не засіб отримання вигоди лише для себе; 2) основа громадських і міжособових стосунків – всевіддаюча любов (люби ближнього як самого себе); 3) людині треба, володіючи своєю свободою і зберігаючи свою ініціативу, направляти усю свою енергію і сили, дані Богом, на благо інших людей. З іншого боку, розуміючи, що люди є далекими від святості, і будучи талановитим економістом, він бачить завдання політекономії в тому, щоб охарактеризувати загальний напрямок економічного розвитку, а також і зв'язків між найбільш суттєвими економічними відносинами, заснованих на особистому інтересі, а призначення політичної економії в тому, щоб обґрунтувати загальні заходи, за допомогою яких держава може запобігати постійному і неминучому, за умов панування особистого інтересу, порушенню прав людини.

Звернемося до інших сучасних досліджень, що доводять вплив нематеріальних (ідейно-духовних і соціокультурних) факторів на економічний розвиток.

Такі дослідники, як В.І. Якунін, В.Е. Багдасарян, С.С. Сулакшин в ролі одного з найважливіших факторів економічного розвитку держави розглядають ідейно-духовний ресурс. У даному випадку вони мають на увазі і духовну мотивацію праці, в тому числі економічної діяльності, мотивацію, що базується на релігійному осмисленні праці, і нерелігійну - ідеологічну мотивацію, вибудовану на вірі в силу партії, народу, держави, вірі у побудову кращого майбутнього. З одного боку, таке об'єднання правильне, оскільки допомагає оцінити вплив неекономічних – духовно-ідейних, психологічних факторів на економіку. З іншого боку, таке об'єднання ставить знак рівності між духовністю і ідеологією, що робити не можна, бо ідеологія може мати як гуманний, так і антигуманний характер, ґрунтуватися як на релігійному, так і на протилежному йому атеїстичному світогляді, і плоди їх – різні.

Проте, беручи до уваги ідеологію, яка утворює, а не руйнує суспільство, і досліджуючи розвиток економіки Росії в ХХ ст. у зв'язку з духовно-ідейним чинником, вони приходять до двох важливих висновків. На підставі поданих групою експертів кількісних оцінок характеристик подій історії Росії ХХ ст. за 38 критеріями ідентифікації ідейно-духовного стану вченими

була отримана достатньо складна немонотонна крива. Ідейна духовність російського суспільства мала підйоми і спади, будучи залежна від діяльності держави у питаннях ідеології і національної (цивілізаційної) ідентичності. У результаті вченими був зроблений висновок про те, що формування ідейно-духовного ресурсу можна і треба розглядати як державну управлінську задачу. Особливої уваги в контексті питань формування економічної політики вимагає побудована на експертній сесії залежність ставлення в російському суспільстві до праці. Характерно, що його історична мінливість в цілому збігається з підйомами і спадами національної економіки [103, с. 28]

Проведений експеримент дозволив також відповісти на питання: який з двох факторів – ідейно-духовні основи або матеріальне стимулювання має більш вагоме значення для показників економічного розвитку в Росії? Для цього за методикою парної кореляції був розрахований рівень причинно-наслідкового зв'язку зростання валового промислового виробництва з матеріальним рівнем (накопичені блага, що визначають якість життя людини), ідейно-духовною розвиненістю, а також цінністю праці в суспільній свідомості. З метою чистоти розрахунків був узятий часовий інтервал другої половини ХХ ст. (1946-2000 рр.), що виключає форс-мажорні події масштабних воєн, які припадають на першу половину (1904-1905, 1914-1920, 1941-1945 рр.), революцій, коли на показники економічного розвитку впливав третій – зовнішній фактор [103, с. 29].

Отримані результати з позицій неоліберальної теорії виглядають просто бентежними. Коефіцієнт кореляції ідейно-духовної розвиненості суспільства та зростання валового промислового виробництва склав +0,59. Ще більш вагомою виявилася залежність ВВП від фактора цінності праці в суспільній свідомості (коефіцієнт кореляції дорівнює +0,69). Отримані дані доводять значимість для економіки стимулів духовного та ідейного змісту.

А ось сумарний матеріальний фактор і зростання валового промислового виробництва знаходяться в Росії, судячи за результатами проведеного аналізу, в стані антикореляції

(значення дорівнює -0,7). Діє, таким чином, добре відомий на рівні повсякденних народних уявлень зв'язок, згідно з яким чим вище у людини матеріальний достаток, тим вона гірше працює. Матеріально мотивоване російське суспільство має негативний потенціал по відношенню до економічного розвитку. Проте, можливо, це унікальна риса російської національної ментальності? Але зазначений вченими тренд зниження темпів зростання ВВП на Заході в міру секуляризації свідомості західної людини дозволяє припустити універсальний характер даного явища. Для остаточної відповіді були б необхідні такі ж дослідження щодо західних країн [103, с. 30-32].

На жаль, у свідомості багатьох українців, залучених до економічної діяльності, особливо політиків і великих бізнесменів, все ще панує модель дикого капіталізму. Свідомості тому – величезний обсяг тіньової, у тому числі кримінальної економіки; розпродаж державної власності за безцінь; рейдерство; продаж неякісної, шкідливої для здоров'я продукції; аморальна реклама і т. д. Причому усі ці явища – зовсім не результат зубожіння, низького рівня життя, а наслідок аморальності їх виконавців. Це доводить той факт, що 67 % опитаних українців, які мали справу з державними посадовцями упродовж, наприклад, 2007 р., відмічають, що були безпосередньо втягнуті в корупційні дії в тій або іншій формі [86]. Результатом аморальності більшості державних чиновників і великих бізнесменів є безпрецедентне соціальне і майнове розшарування нашого суспільства. Так, якщо за світовими стандартами, критичне співвідношення прибутків 10 % найбільш багатих і 10 % найбільш бідних людей складає 10:1, то у 2009 р. в Україні цей показник склав 40:1 [65]. Такий немислимий розрив дуже небезпечний, він здатний знівечити психіку, породжуючи в "верхах" свавілля і беззаконня, а в "низах" безнадійність, втрату сенсу життя, заздрість, недовіру, депресію.

Висновки. На нашу думку, в питанні співвідношення моралі і економіки найбільш правильним є теологічний підхід, якого дотримувалися у т.ч. і представники східнослов'янської філософсько-економічної думки, деякі сучасні російські, українські вчені. Він не заперечує необхідності турботи про господарство, правового регулювання господарської діяльності, але підкреслює необхідність за будь-яких обставин дотримання

моральних норм у будь-яких видах людської діяльності, у тому числі в економіці, а також визначальну залежність стану економіки від духовно-морального стану суспільства.

Ідеальна ситуація – прибуткова діяльність за умови дотримання моральних норм – в економіці України потрібна і можлива (хоча, звичайно, через людську природу порушення неминучі, але тут йдеться про мінімізацію їх масштабів). Але, звичайно, це справа часу і певних зусиль, дій.

Завданням економіки і права є створення умов, що роблять порушення моральних принципів в економіці не вигідним, і, навпаки, вигідною етично, соціально-відповідальною поведінку. А оскільки границі формального права обмежені, необхідно виховувати в суспільстві етику ведення бізнесу, господарювання (аспект громадських інститутів) і індивідуальну етику.

На нашу думку, для створення етичного середовища в економіці України зараз визначальну роль мають особистісні фактори - професійна компетентність і висока моральність політиків, керівників і бізнесменів. В умовах недосконалого законодавства і системи контролю, з одного боку, і ментальної особливості нашого народу не виконувати юридичні норми і приписи, але керуватися, передусім, природним правом "суди по совісті, а не згідно з законом", усними домовленостями, заснованими на довірі, і неформальними правилами, з іншого, найважливіше значення має приклад поведінки політиків, керівників, що формує довіру або недовіру до влади і моделює поведінку більшості членів суспільства, у тому числі в економічній сфері. Стан економіки України в першу чергу залежить від морального капіталу керівників, політиків, бізнесменів.

Другий, такий же за значимістю для створення морального капіталу чинник – це розроблення і впровадження в програми підготовки і перепідготовки бакалаврів, фахівців і магістрів відповідних навчальних курсів і програм. Зміст і методика їх викладу мають бути такими, щоб, прослухавши їх, випускники мали моральні переконання, які б спрямовували їх професійні знання на благо суспільства, а не на шкоду йому. До речі, на розроблення таких програм великий бізнесмен і колишній посол США в Нідерландах Дж. Шед виділив Гарвардському університету 20 млн доларів [цит. за 98, с. 21]. Також він вважав,

що кандидатів на навчання із спотвореними моральними засадами необхідно відсівати вже на стадії прийому у вищі навчальні заклади. Більше того, вважаємо, що етична проблематика повинна стати невід'ємною частиною кожної дисципліни [42, 45].

Лекція 3

ТИПІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ЗА МОРАЛЬНИМ КРИТЕРІЄМ

Світова криза примусила серйозно задуматися про правильність світоглядного і теоретичного фундаменту, на якому побудовано сучасну світову економіку. Економічний детермінізм, раціоналізм, індивідуалізм, що став основою сучасних моделей економіки, показав свою істинну сутність. І зараз перед вченими і практиками стоїть життєво важлива задача вибору шляху розвитку як світової, так і національних економік. Особливо значуща вона для тих країн, які в ситуації кризи опинилися на найбільш невігідних позиціях. До них, на жаль, відноситься і Україна.

Проте світова криза лише підштовхнула те, що дозрівало в надрах деформованої економіки (аморальної і непрофесійної). Вона, за суттю, є кризою світоглядною і культурною. Згідно з П. Сорокіним, її можна назвати кризою чуттєвої культури – культури, в якій головною цінністю є чуттєвий, матеріальний світ, а духовно-моральні цінності визнаються лише заради вигоди. Це криза цінностей і ідей раціоналізму і індивідуалізму, гедонізму і утилітаризму, релятивізму і емпіризму, антропоцентризму і споживання. На них будувалася західна цивілізація, у тому числі наука і економіка, вони стали основою англосаксонської соціально-економічної моделі, яка за своєю етичною суттю є аморальною. Вона і стала базовою основою сучасної світової економіки. Цю модель упроваджують і в українській економіці, втім, вона набула у нас своїх, «національних» особливостей, її можна називати кланово-олігархічним капіталізмом і за своєю сутністю вона аморальна. Чи є альтернатива? Так, вона, на щастя, ще існує – це модель духовно-моральної економіки (соціально-економічної системи).

Соціально-економічна система (СЕС) – це цілісна сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних і економічних інститутів (суб'єктів) та відносин щодо розподілу і споживання матеріальних і нематеріальних ресурсів, виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг.

Соціально-економічна система неминуче локалізована в економічному часі і просторі, а також по відношенню до її альтернативних варіантів. Вона має певні історичні, географічні, етнічні, духовні, політичні і економічні межі. Це у свою чергу означає, що вона може утілюватися в конкретних державно-політичних утвореннях або у формі інших, менших за масштабом, суспільно-господарських організацій. Таким чином, окреме підприємство, галузь (сукупність взаємозв'язаних підприємств) також можна розглядати як соціально-економічну систему. У міру посилення ефекту глобалізації як соціально-економічну систему правомірно розглядати все людство.

Головна цінність і мета економіки, вектори та орієнтири її розвитку втілюються у вирішенні основної моральної дилеми економіки: «мораль і (або) прибуток», що означає теоретичну і практичну відповідь на питання про те, як забезпечити прибутковість при дотриманні моральних норм і який вектор (цінність) вибрати за домінанту розвитку. Якщо поле економічної діяльності уявити в системі координат, де віссю абсцис подано функцію прибутку (рентабельності), а віссю ординат – функцію моральності (моральних норм), ми отримаємо чотири поля; у кожному з них окремі суб'єкти господарювання можуть вести себе по-різному, але в системі в цілому домінує якийсь один принцип (рисунок 3.1) [41, 44].

Перше поле характеризується домінуючим прагненням суб'єктів системи і системи в цілому отримати достатній прибуток при дотриманні моральних норм. Друге – тим, що головним є дотримання моральних норм, прибуток не виключається, але передбачається його нульовий рівень і навіть збиток. У цьому випадку можна говорити або про діяльність, яка спочатку неприбуткова і повинна фінансуватися ззовні, або про аскетичне монастирське господарювання, чи про тимчасову ситуацію у господарюванні. Два верхніх поля являють собою духовно-моральну економіку.

Знизу ми маємо поле аморальної економіки, економіки, в якій моральні норми порушуються заради прибутку. Механізм дії цієї системи заснований на перекачуванні ресурсів та капіталів від одних суб'єктів економічної діяльності (фізичних, юридичних осіб або держав) до інших. Методи (важелі) цього перекачування досить прості за змістом, але їх конкретне наповнення і витонченість застосування модифікуються в залежності від обставин, що змінюються. Ось ці важелі: експлуатація народу та природних ресурсів; фінансові та правові спекуляції; використання неповної інформованості народу, правової, політичної, економічної неграмотності; маніпуляція громадською думкою з використанням методів ведення інформаційної війни, у тому числі впровадження помилкових теорій і міфізація суспільної свідомості, використання потенціалу довіри; силовий тиск або пряме застосування сили. Аморальна економіка (СЕС) може виявлятися у двох варіантах (третє і четверте поле): коли у ролі експлуатованих виступає власний народ, ресурси і економіка в цілому, тоді ми маємо справу з третім полем, та коли експлуатованими є чужі країни і народи – це четверте поле.

Третє поле характеризується тим, що в системі в цілому при недотриманні моральних норм не буде і позитивного економічного результату. Це закономірно для будь-якої аморальної системи, але виявляється не відразу. У цьому полі окремі особи і групи осіб, діючи в своїх особистих інтересах, прагнуть до максимального збагачення, не звертаючи уваги на те, що відбувається із системою в цілому. Ці прагнення і дія дуже часто характерні як для осіб, які стоять при владі, так і для тих, що прагнуть до неї. Вони призводять в результаті, з одного боку, до утворення олігархічних кланів, які діють у власних інтересах всупереч інтересам суспільства і взагалі раціональним принципам збереження системи, а з іншого – до копіювання дій іншими господарюючими особами залежно від їх культурно-морального розвитку. Дія створеного механізму в кінцевому підсумку призводить до величезного збагачення одних і бідності інших, соціального і майнового розшарування, суб'єкти господарювання знищуються, економіка знекровлюється за рахунок вивезення ресурсів, капіталу, і, як

наслідок, кредитів у міжнародних фінансових організацій, відбувається вплив інтелектуального капіталу. У цілому в країні з такою системою ми спостерігаємо повне руйнування економіки, дестабілізацію суспільства, моральний хаос при дуже, поки що, успішній, діяльності окремих олігархічних кланів. Соціально-економічна система, розташована у третьому полі, в результаті орієнтації державної системи (в особі конкретних державних чиновників), а також, як наслідок, і більшості суб'єктів господарювання на аморальні принципи, у поєднанні з непрофесійними підходами в результаті зазнає повного економічного краху. Непрофесіоналізм, звичайно, грає чималу роль у руйнуванні, втім, головна домінанта – аморальність. Коли розвалиться система – питання часу, що залежить від накопичених матеріальних і нематеріальних запасів, дій ззовні, бажання і дій (небажання і бездіяльності) щодо зміни ситуації. Описана модель – це аморальна економіка кланово-олігархічного типу, яку, на жаль, ми на сьогоднішній день маємо в Україні.

В четвертому полі при прагненні отримати прибуток суб'єктами і системою також порушуються моральні норми, але система живе достатньо тривалий час, оскільки вона використовує переважно не свої, а чужі ресурси. Це – модель західної економіки, англосаксонської ліберальної СЕС. Маючи раціональний склад розуму, західні теоретики, політики і великі бізнесмени давно зрозуміли: експлуатація власного народу не може призвести ні до чого доброго. Великий бізнес обоюдно політичну стабільність, не полюбляє соціальних конфліктів. До того ж західні менеджери зрозуміли, що найкращий результат наймані працівники даватимуть, по-перше, при забезпеченні високої заробітної плати і нормальних умов праці, а, по-друге, при активізації їх соціального потенціалу, забезпеченні довіри і справедливості, законності і порядку у власній державі. Тому від ідеї явної експлуатації власних трудових і природних ресурсів на Заході вже давно відійшли. Уряди розвинутих країн піклуються про майбутнє власної нації. Про це свідчать високі показники якості життя населення. Але питання полягає в тому, за рахунок чого протягом останніх десятиріч благоденствувала західна економічна система.

Щоб відповісти на нього, достатньо звернутися до даних, що характеризують економіку США як втілення англосаксонської СЕС, а також до механізму, який пояснює принцип дії віртуальної світової економіки.

Втім, нам необхідно зрозуміти сутність іншої системи – духовно-моральної СЕС.

Рисунок 3.1 – Типізація соціально-економічних систем за моральним критерієм

